

zwarte handel.¹ Nagemaakte bonnen boden, wat de hulp aan onderduikers betrof, ook nooit meer dan een tijdelijke oplossing: in de loop van een jaar werden immers ettelijke bonkaarten uitgegeven. De bonkaarten gingen overigens eerst een probleem vormen toen er grote aantallen onderduikers c.q. in de illegaliteit levenden kwamen. Aanvankelijk konden die illegalen op hun 'woonadres' (dat veelal voortdurend wisselde) of ergens anders wel mee-eten; naarmate de rantsoenen krapper werden en het aantal illegaal levenden toenam, werd dat moeilijker. Dat probleem had zich in de zomer van '42 al gemanifesteerd; het werd in de herfst veel groter doordat juist toen vele duizenden Joden onderdoken. Wij hebben er al op gewezen dat zulks ook financiële problemen met zich bracht. Zij die de zorg voor een groepje Joodse onderduikers op zich genomen hadden, moesten, als die bonkaarten niet door distributie-ambtenaren ter beschikking gesteld werden, bonkaarten op de zwarte markt kopen en bovendien diende men, als de Joodse onderduikers geen financiële reserves hadden of daar doorheen waren, er vaak voor te zorgen dat de gezinnen waarin zij opgenomen waren, extra geld kregen.

Wat de persoonsbewijzen aangaat: Joodse onderduikers hielden zich in beginsel schuil; ze kwamen niet of alleen als het donker was, buitenshuis. Voor de 'illegalen' geldt daarentegen dat zij overdag veel mobieler waren dan tevoren. Het waren immers de leiders en de kaderleden van de illegale organisaties die illegaal leefden – voor de meeste 'gewone' leden was dat niet nodig. Het leven van die leiders en kaderleden was veelal een leven van reizen en trekken, d.w.z. dat zij zich met name tijdens hun treinreizen voortdurend blootstelden aan de controle van hun identiteit. De illegaal levende die zijn vroeger bestaan met het daarbij behorend persoonsbewijs vaarwel gezegd had, kon als regel de bescherming van een 'nieuw' persoonsbewijs niet missen; dat laatste was zelfs essentieel wanneer hij (of zij) wist dat zijn (of haar) oorspronkelijke naam in het *Opsporingsregister* opgenomen was. Een 'nieuw' persoonsbewijs was natuurlijk ook voor de ondergedoken Joden hoogst wenselijk; wij zijn er intussen van overtuigd dat, zeker in de tweede helft van '42, talrijke Joden zonder 'nieuw' persoonsbewijs ondergedoken zijn: er waren er eenvoudig niet genoeg. Wij tekenen hierbij aan dat voor de meeste Joodse kinderen geen persoonsbewijs nodig was want dit was slechts voorgeschreven voor personen van vijftien jaar en ouder.

¹ In '42 wist de 'Centrale inzake falsificaten', die onderdeel was van de Rijks-recherchecentrale, in totaal bijna 18 000 nagemaakte bonnen op te sporen, tot 48 verschillende typen behorend; dit waren voornamelijk bonnen voor suiker. In de eerste maanden van '43 werden vooral nagemaakte bonnen voor boter en tabak ontdekt.